

d) Szerepek

Láttuk, hogy minden intézményes rend eredete a saját és idegen magatartások tipizációja. Ennek az a feltétele, hogy a végrehajtás bizonyos céljai és összefüggő fázisai azonosak legyenek mások és önmagunk számára, továbbá, hogy nemcsak egyes cselekedeteket, hanem cselekvési módokat is tipizáljunk. Ez azt jelenti, hogy ne csak egy bizonyos cselekvő X típusú cselekedetét ismerjük el, hanem az X típusú cselekedetet, amelyet bármely cselekvő elvégezhet, aki hihetően birtokolja a kérdéses jelentőség-struktúrát. Például látom, amint sógorom elveri nevetlen gyermekemet, és tudom, hogy egy más nagybácsi és unokaöccsök között is megszokott folyamatról van szó, s ez valóban érvényes minta az anyajogú társadalmakban. A dolog csak akkor követi társadalmilag magától értetődő menetét, ha az utóbbi feltétel adott, s mint apa, diszkréten visszavonulok, hogy ne zavarjam a nagybácsi kötelességeinek legitim gyakorlását.

A cselekvésmódok tipizációja a cselekvés objektív értelmét igényli, ami viszont nyelvi objektívációt igényel. A cselekvésmódhoz tehát megfelelő szókinccsel kell rendelkezni (így az „unokaöccs-verés” különböző jogokat és kötelességeket tartalmazó bizonyos rokonsági struktúrák egész nyelvi komplexumához tarto-

zik). Elvben tehát egy cselekvést és annak értelmét a személyes kivitelezéstől és az ahhoz kapcsolódó változó szubjektív folyamatoktól leválasztva is meg lehet érteni. Mind az én, mind a másik valamilyen objektív, általánosan ismert cselekedet végrehajtójaként fogható fel, s a cselekedeteket pedig a megfelelő típus bármely cselekvője ismételtén véghezviheti.

Ez fontos következményekkel jár az öntapasztalás tekintetében. A cselekvés folyamán az én azonosul a cselekvés objektív értelmével; a zajló cselekvés végrehajtása pillanatában meghatározza a cselekvő önmagáról alkotott képét, mégpedig éppen abban az objektív értelemben, amit a társadalom rá szab. Noha mellékesen tudatában marad saját testének és énjé más részeinek, amelyeknek közvetlenül semmi köze nincs pillanatnyi cselekvéséhez, ebben a pillanatban a cselekvő lényegében azonosnak érzi magát a társadalmilag objektívvált cselekvéssel („most elverem az unokaöccsömet” – a mindennapi élet rutinjában természetes epizód). Miután lezajlott a cselekvés, újabb fontos következtetés adódik, ha a cselekvő végiggondolja, mit tett. Énjének egy része objektíválódott mint a cselekvés végrehajtója, míg énjének egésze lényegében elvált a végrehajtott cselekedettől. Azaz lehetővé válik, hogy énjét a cselekvéssel csak részben azonosulva képzelje el (végül is a mi emberünk nem csak unokaöccs-verő). Nem nehéz belátni, hogy ha ezek az objektívációk szaporodnak („unokaöccs-verő”, „nénjének támasza”, „felavatott harcos”, „esőtánc-virtuóz” és így tovább), az öntudat egy szelete ezen objektívációkkal strukturalódik. Más szóval: az én egy része a társadalmilag elérhető tipizációk értelmében objektíválódik. Ez a rész a tulajdonképpeni „társadalmi-én”, amit szubjektíven az én egészétől különböznek⁶⁷ sőt vele szembenállónak tapasztalunk. Erre a fontos jelenségre, amely le-

67 A „társadalmi én” és az én totalitásának megkülönböztetéséhez vö.: Mead „me” és Durkheim *homo duplex* koncepcióját.

hetővé teszi az én különböző szeleteinek belső „beszélgetését”, később visszatérünk, amikor a társadalmilag alkotott világnak az egyéni tudatba való internalizációjával foglalkozunk. Itt a jelenség és az objektíven megfogható viselkedési tipizáció közötti kapcsolatra fordítjuk figyelmünket.

Összefoglaljuk: a *cselekvés során* a cselekvő azonosul a társadalmilag objektivált viselkedési tipizációkkal, de helyreállítja a távolságot, amint később magatartására visszagondol. Ez a cselekvő és cselekvés közötti távolság a tudatban megőrizhető, és a cselekvés jövőbeli megismétlésére vetíthető. Így a cselekvő ént és a cselekvő másokat nem sajátosnak, hanem *tipusnak* érzékeljük. Ezek a típusok definíció szerint kicserélhetők.

Szerepekről csak akkor beszélhetünk, ha a tipizációnak ez a formája az objektivált tudáskészlet összefüggéseiben belül történik, amely a cselekvők csoportjának közös tulajdona. Ilyen összefüggésben a *szerepek a cselekvők típusai*.⁶⁸ Nyilvánvaló, hogy a magatartás intézményesülésének szükségszerű kiegészítése a szerepek tipológiájának elkészítése. Az intézményeket a szerepek segítségével kebelezik be a személyes tapasztalásba. A szerepek nyelvi tárgyasult formájukban minden társadalomban az objektív megfogható világ lényeges alkotóelemét képezik. Az egyes ember szerepek eljátszásával vesz részt a társadalom világában. Ez a világ számára szubjektíven olymódon válik valóságossá, hogy saját szerepeit internalizálja.

Az általános tudáskészletben a szerepjátszásnak olyan szabványosított formái is megjelennek, amelyekhez egy társadalom minden tagja hozzáférhet, de legalább azok, akik a kérdéses szerep lehetséges hor-

⁶⁸ Bár olyan elképzeléseket és fogalmakat használunk, amelyek távol állnak Meadtól, a szerepről vallott felfogásunk igen közel áll az övéhez, s megpróbáljuk a meadi szerepelméletet kitágítani, nevezetesen annyira, hogy tartalmazza az intézmények elméletét is.

dozói. Maga az általános hozzáférhetőség is a tudáskészlet része; nemcsak *X* szerep szabályait ismerjük általánosan, hanem az is tudjuk, hogy ezek a szabályok ismertek. Ennek megfelelően az *X* szerep minden feltételezhető hordozójától megkövetelhetjük, hogy azokhoz a szabályokhoz tartsa magát, amelyeket az intézményes tradíció részeként tanítanak, amelyek hitelesítik a szerep minden hordozóját, s ugyanígy ellenőrzésre is szolgálnak.

A szerepek eredete ugyanabban az alapvető habitualizációs és objektivációs folyamatban rejlik, mint az intézményeké. A szerepek akkor jelennek meg, ha kialakul egy általános tudáskészlet a magatartás kölcsönös tipizációjával; ennek folyamata – mint láttuk – a társadalmi interakcióhoz tartozik, és megelőzi a tulajdonképpeni intézményesülést. Az a kérdés, hogy a szerepek mennyiben intézményesülnek, azonos azal, hogy a viselkedés egyes területei mennyire fogékonyak az intézményesülés iránt, s ezek azonos módon is válaszolhatók meg. Minden intézményesült magatartás tartalmaz szerepeket. Így a szerepek az intézményesülés ellenőrző funkciójában részesednek. Amint a cselekvőket szerepek hordozóiként tipizáltuk, cselekvésük automatikusan képessé válik a szerepek kitöltésére. Már nem lehet választani a társadalom előírt szerepekkel való egyetértés, vagy azok elutasítása között, noha a társadalom szankcióinak súlya esetről-esetre változik.

A szerepek a társadalmi rendet *representálják*.⁶⁹ Ennek a reprezentációnak két szintje van. A játszott szerep először önmagát képviseli. Ítélni például a bíró szerepének eljátszását jelenti. Az igazságszótó személy nem „önmagából” cselekszik, hanem *mint* bíró. A szerep másrészt egy egész intézményes magatartás-összefüggést képvisel. A bíró szerepe kapcsolatban áll

⁶⁹ „representáció” kifejezés szorosan kapcsolódik a durkheimi szóhasználatához, de annál valamivel tágabb.

más szerepekkel, amelyek összessége a jog intézményét alkotja. A bíró ennek az intézménynek a képviselőjeként ítél. Az intézmény valóban megfoghatóan csak az eljátszott szerepek reprezentációján keresztül nyilvánul meg. Az intézmény „programozott” cselekedeteinek összességével olyasmí, mint egy dráma megíratlan szöveggönyve. A dráma színrevitele attól függ, ahogy élő színészek előírt szerepeket újra és újra bemutatnak. A színészek megtestesítik szerepeiket és megjelenítik a drámát az adott színpadon. Sem a dráma, sem az intézmény nem létezik az ilyen újra és újra megismétlődő megvalósulás nélkül. Ha tehát azt állítjuk, hogy a szerepek intézményeket képviselnek, ez egyúttal azt is jelenti, hogy a szerepek teszik lehetővé, hogy az intézmények fennálljanak, és hogy azokat az emberek újra és újra átélhessék.

Az intézményeket azonban más is reprezentálja. Nyelvi tárgyiasulásuk is az egyszerűbb nyelvi megjelöléstől a legbonyolultabb valóságértelmezésekbe való bevonásig reprezentálja őket (azaz jelenvalóvá teszi) a tapasztalat számára. Konkrét tárgyak – természetesen és készíttettek egyaránt – szimbolikusan is reprezentálhatnak intézményeket. Mindezek a reprezentációk azonban „holtak” lennének (azaz ebben az esetben hiányozna szubjektív valóságuk), ha az emberi magatartás nem „keltené életre” őket folyamatosan. Egy intézménynek a szerepekben és a szerepek általi reprezentációja emiatt par excellence reprezentáció, amiből minden további képviselőt levezethető. A jog intézményét például természetesen reprezentálja a jogi nyelv, törvénytövegek, jogelméletek és végső soron az intézménynek és normáinak abszolút legitimitációja erkölcsi, vallási és mitikus eszmerendszerek keretei között. A jog intézményének reprezentációi közé tartoznak az olyan ember alkotta jelenségek is, mint az igazságszolgáltatást gyakran kísérő félelemkeltő eszközök, és a természeti jelenségek, mint az istenítéletek során isteni döntésnek tekinthető mennydörgés,

amely esetleg a végső igazság jelképévé is válhat. Mindezek a reprezentációk azonban az emberi magatartásban való használhatóságukból nyerik folyamatos jelentőségüket, sőt értelmüket, amelyek itt természetesen a jog intézményes szerepeiben tipizálódnak.

Amikor az emberek ezeknek a dolgoknak utánagondolnak, felmerül előttük az a probléma, hogy az egyes képviselőket értelmes egésszé kapcsolják össze.⁷⁰ Minden megvalósított szerep más megvalósított vagy megvalósítandó szerepekkel is kapcsolatban áll, valamint az egyéb intézmény objektív értelmével is összefügg. Az esetenkénti reprezentációk integrációjának problémáját ugyan elsődlegesen a legitimitáció szintjén oldják meg, de bizonyos szerepek is segídekzenek a megoldásban. Amint mondtuk, szerepmínőségükben az intézményes rendet képviselik. Egyes szerepek esetében azonban ez a képviselő erősebb, mint más szerepeknél; egyes szerepek az intézmény vagy intézményes rend totalitását képviselik. Az ilyen szerepeknek igen nagy stratégiai jelentősége van a társadalom szempontjából, hiszen ezek nemcsak egyik vagy másik intézmény, hanem az összes intézménynek egy értelmes világgá való összekapcsolódását, integrációját reprezentálják. Ezután persze a társadalom tagjai tudatában és magatartásában a tradíció megőrzését is elősegítik, ami azt jelenti, hogy egészen sajátos kapcsolatban állnak a társadalom legitimitációs szervezetével. Vannak azután olyan szerepek, amelyeknek más funkciójuk egyáltalán nincs is, csupán az intézményes rend integrált totalitásának szimbolikus reprezentációja. Más szerepek időről időre nyernek ilyen funkciót a rutinszerűen játszott mindennapi szerep kiegészítéseképpen. Így például egy bíró rendkívüli esetben képviselheti a társadalom teljességének az integrációját. Ezzel szemben a király mindig ezt képviseli, és parlamenti demokráci-

⁷⁰ Ez az „összekapcsolási” folyamat a durkheimi szociológia egyik központi kérdése - a szolidaritás támogatta társadalmi integráció.

ákban megtartott királyságnak valóban csak az a funkciója, hogy a társadalom minden rétege számára egészen az utca embereiig „élő szimbólum” legyen. Az egész intézményes rendet szimbolikusan képviselő szerepeknek a történelem során szinte mindig megvolt a helyük a politikai és vallási intézményekben.⁷¹

Gondolatmenetünk szempontjából azonban fontosabb a szerepeknek az a funkciója, hogy az általános tudáskészlet bizonyos szerepeit közvetítik. Az egyes ember az általa képviselt szerepek kapcsán a társadalom objektívált tudásának bizonyos területeivel is kapcsolatba kerül, éspedig nem csupán a szó szorosabbjában kognitív értelmében, hanem a normák, értékek, sőt érzések „tudásnak” értelmében is. Az, hogy valaki bíró, elsősorban valamilyen jogi tudásra utal és talán az emberi viszonyok egy tágabb területére vonatkozó tudásra, amennyiben annak jogi jelentősége van. De azt is jelenti, hogy „tudja”, azokat az értékeket és mérteket, amelyek a bírót, mint bírót kötelezik, sőt azokat is, amelyek a bíró feleségére vonatkoznak. A bírónak megfelelő „tudással” kell rendelkeznie az érzések területén is: tudnia kell például, hogy mikor kell saját érzéseit korlátoznia, hogy szerepének csak egyik, egyáltalán nem elhanyagolható pszichológiai elemét említsük. A bíróhoz hasonlóan minden más szerep is a társadalmi tudáskészlet valamilyen jellegzetes részéhez kötődik. Egy szerep megtanulásánál nem elegendő, hogy elsajátítjuk „külső” gyakorlásának közvetlenül szükséges rutinját. Meg kell ismerkedni a szerepet közvetlenül és közvetetten jellemző tudáskészlet különböző kognitív, sőt affektív rétegeivel is.

Mindez a tudás társadalmi elosztását feltételezi.⁷² A társadalom tudáskészlete aszerint van szétosztva,

⁷¹ Az integráció szimbolikus reprezentációi azok, amiket Durkheim „vallásnak” (religion) nevez.

⁷² Mint már a bevezetésben jeleztük, a tudás társadalmi elosztásának gondolata Schützötől származik.

hogy az összes, vagy csak bizonyos szerepek szempontjából hordoz jelentőséget. Ez már igen egyszerű társadalmi szituációknál is érvényesül, mint például előbbi példánk, egy férfi, egy biszexuális és egy leszbikus nő állandó interakciójának az esetében. A tudás egy része mindhárom személy számára egyaránt jelentős (például az a tudás, hogyan kell elkerülni e társaság anyagi nehézségeit), míg egyéb tudás csupán két-két személy számára jelentős (egyik esetben a leszbikus szerelem, a másikban a heteroszexuális csábítás művészete). Másképp szólva: a tudás társadalmi szétosztása többvágányúságot okoz az általános és szerep-specifikus relevancia értelmében.

Ha egy társadalom történetének során tudás halmozódott fel, feltételezhető, hogy a munkamegosztás miatt a szerepekre jellemző tudás gyorsabban gyarapodik, mint az általánosan kötelező. A munkamegosztásból adódó speciális feladatok szaporodása olyan általános megoldásokat követel, amelyek könnyen tanulhatók és könnyen továbbadhatók. Ezek a megoldások viszont nem nélkülözhetik bizonyos szituációk ismeretét, s ehhez az is hozzátartozik, hogy ismerjük azt, hogy a társadalom ezekkel a szituációkkal mit akar kezdeni. Más szóval: olyan specialisták jelentkeznek, akiknek tudniuk kell, hogy egy speciális feladat teljesítése során mit várnak tőlük.

Ahhoz, hogy valamilyen szerepre jellemző tudás halmozódhasson fel, a társadalomnak úgy kell szerveződnie, hogy bizonyos személyek saját jellemző feladataik teljesítésére összpontosíthassanak. Ahhoz, hogy egy vadásztársadalomban bizonyos férfiak fegyverkovácsok legyenek, gondoskodni kell arról, hogy felszabaduljanak az egyébként minden felnőttre kötelező vadászat alól. A kevesek számára fenntartott speciális tudás, mint a varázslóké és egyéb intellektueleké, ilyen jellegű társadalmi szervezetet igényel. Az effajta specialisták egyidejűleg a társadalmi tudáskészlet azon szeletének felelős gondozói, amelyeket kiszabott rájuk a társadalom.

Emiatt az általánosan fontos tudás lényeges alkotó-eleme a specialisták tipológiája. Míg a specialistát úgy határozzuk meg, hogy saját területén jól tájékozott, azt mindenkinek tudnia kell, hogy ki a specialista, arra az esetre, ha szüksége lenne erre a tudásra. Az utca emberétől nem várhatjuk el, hogy kiismerje magát a természet mágijának hálózatában, vagy hogy el tudja hárítani a gonosz varázslatot. Amit ellenben feltétlen tudnia kell, hogy adott esetben mely varázslóhoz forduljon, ha ilyesmire van szüksége. A szakemberek tipológiája (a mai szociális munkások „referral guide”-nak nevezik) tehát az általánosan fontos és hozzáférhető tudáskészlet része, míg az a tudás, amire a szakosodás épül, az nem. Azokkal a gyakorlati nehézségekkel, amelyek felmerülhetnek egyes társadalmakban (például a szakemberek egymással versengő irányzatainak megjelenésével, vagy a szakosodás olyan elbonyolódásával, hogy a nem szakember már egyáltalán nem tud tájékozódni), most nem foglalkozunk.

A szerepek és a tudás kölcsönös egymásra irányultsága, elemzésünk szempontjából két előnyös kiindulást tesz lehetővé. Az intézményes rend perspektívájában a szerepek mint intézményes képviselők (reprezentációk), és mint a különböző intézményesen objektívált tudás-halmazok közötti lehetséges közvetítők jelennek meg. Maguk a szerepek perspektívájában pedig minden egyes szerephez társadalmilag rögzített tudás tartozik. Természetesen mindkét perspektíva ugyanarra az átfogó jelenségre utal: a társadalom alapvető dialektikájára. Az első perspektívát úgy foglalhatnánk össze: társadalom csak ott létezik, ahol az egyes ember ennek tudatában van, a másodikat pedig így: az egyes ember tudata mindig társadalmilag determinált. Ha tekintetünket a szerepek kérdésére koncentráljuk, akkor egyrészt azt mondhatjuk, hogy az intézményes rend csak akkor valóságos, ha szerepekben valósul meg, valamint, hogy a szerepek olyan intézményes rend számára reprezentatívak, amely a szerepek jellegét (és

a hozzájuk tartozó tudáskészletet) úgy rögzítette, hogy azok objektív értelmüket ebből a rendből kapják.

A tudásszociológia szempontjából különösen fontos a szerepek elemzése, mert ez teszi láthatóvá egy társadalom makro-értelmi világait és az egyes ember számára valóságként érvényesülő értelmi világok közötti kapcsolatot. Egy vallási világ makroszkopikus társadalmi gyökereit például vizsgálhatjuk bizonyos társadalmi csoportokban (mondjuk osztályokban, etnikai közösségekben vagy intellektuális klikkekben) másrészt pedig vizsgálhatjuk, hogyan nyilvánul meg e világnézet az egyes ember tudatában. A kétféle elemzés azonban csak akkor kapcsolódik össze, ha sikerül kimutatni, hogy az egyes ember hogyan kötődik saját társadalmi társadalmi cselekvéséhez. Ennek a kapcsolatnak a vizsgálata a szerepelemzésben valósul meg.⁷³

⁷³ Sartre alkalmazza a „médiation” (közvetítés) kifejezést, de nem abban a konkrét értelemben, ahogyan azt a szerepelmélet használja. A terminus igen alkalmas a szerepelmélet és a tudásszociológia közötti általános kapcsolat jelzésére.